

Obraz cizinců v médiích

Zpráva o projektu za rok 2001

Kamila Karhanová

Petr Kaderka

Ústav pro jazyk český AV ČR

Praha 2001

Problém

Možnosti a způsoby komunikace jinojazyčných mluvčích s českou společností, s představiteli státních institucí České republiky a s ostatními česky hovořícími občany, jsou předurčovány nejen jazykovou a kulturně-komunikační kompetencí obou stran, ale také očekávaními, s nimiž čeští i jinojazyční mluvčí do bezprostřední komunikační situace vstupují. Tato očekávání vyplývají z předchozího vědění o „druhém“, z obrazu, který si příslušníci většinového národa o dané skupině cizinců (a naopak) vytvořili a vytvářejí. Tento obraz se může zčásti zakládat na osobní zkušenosti, v naprosté většině je ale zprostředkováván z vnějšku. Takovým vnějším zdrojem informací o „druhém“ jsou dnes především prostředky masové komunikace, které vytvářejí a šíří obraz o jednotlivých skupinách cizinců, a ovlivňují tím vzájemnou komunikaci a možnosti integrace cizinců do české společnosti.

Cíle

Cílem projektu bylo zjistit, jaký obraz určitých skupin cizinců (pracovníků z Ukrajiny, uprchlíků ze zemí bývalého Sovětského svazu a z východní Asie, vietnamských a čínských obchodníků, anglicky hovořící komunity ad.) podávají zpravodajské a publicistické pořady veřejnoprávní České televize a soukromých televizních stanic Nova a Prima a zpravodajství a publicistika ve vybraném celostátním a regionálním tisku. Zpravodajskými pořady a texty publikovanými v průběhu zvolených dvou týdnů (od 30. 7. 2001 do 16. 8. 2001) jsme se zabývali v celém jejich rozsahu, publicistickým pořadům uvedených televizních stanic (*Fakta*, *Na vlastní oči*, *Občanské judo*), diskusním pořadům (*Naostro*, *7 čili sedm dní*, *Partie*) a publicistice v novinách jsme se věnovali jen v případě, že v nich problematika cizinců v ČR byla tematizována.

Analýza se zaměřila na popis a interpretaci jazykových prostředků a textových (komunikačních) postupů, s jejichž pomocí je obraz cizinců v médiích utvářen. Sledovali jsme tyto prostředky a postupy na všech rovinách textu, počínaje fonetickou a intonační v případě mluvených textů, přes výrazové prostředky lexikální, frazeologické, obrazná pojmenování a další stylistické aspekty, až po syntakticko-logickou rovinu a celkovou výstavbu promluvy. Vzhledem k zaměření analýzy bylo třeba věnovat pozornost zvláště těm prostředkům, které signalizovaly cizost, a dále kontextům, do nichž se zprávy o cizincích dostávaly, a to jak přímo v promluvách reportérů a komentátorů, tak svým zařazením mezi ostatní zprávy, zasazením do celkové hierarchie zpravodajství, vztahem k obrazové složce atp. Důraz byl kladen především na veřejnoprávní média a na jejich porovnání s postupy bulvárních médií.

Naše zjištění měla naznačit, jakým způsobem čelit takovým mediálním obrazům cizinců, které jejich integraci ztěžují, a jak věrohodným způsobem prosazovat obrazy příznivější.

Metody

Analýza teoreticky navázala na dosavadní české i zahraniční sociolingvistické práce o etnických, národních a sociálních stereotypech a o jejich konstituování a reprodukci v diskursu. Různé typy analyzovaného materiálu si vyžádaly kombinaci různých analytických přístupů. Jak ukázaly nedávné práce Nekvapilovy a Leudarovy, lze metody vytvořené pro analýzu mluveného dialogu aplikovat také na texty psané. Z těchto metod jsme využili především analytických nástrojů etnometodologické konverzační analýzy a členské kategorizační analýzy. K postižení všech důležitých aspektů textu bylo však třeba je doplnit metodami dalšími – vedle kritické analýzy diskursu jsme využívali také teorii argumentace a pražskou funkční stylistiku.

Analýza

Situace, jež vedou k prezentaci cizinců v médiích, resp. motivy této prezentace, jsou zhruba dvojího druhu: Buď 1) cizinci, resp. některý aspekt jejich vztahu k českým občanům, se stávají z nějakého důvodu hlavním tématem textu, nebo 2) cizinci jsou aktéry událostí, které mají podle kritérií jednotlivých sdělovacích prostředků hodnotu zprávy (srov. Kunczik 1995: 118-124). Zatímco v prvním případě se jedná zpravidla o analýzy, komentáře či reportáže, které většinou obsahují určitou argumentaci, zasazují téma do širších souvislostí a relativně explicitně pojmenovávají kontext, v němž má být chápáno, a východiska autorovy argumentace, v druhém případě se jedná často o krátké zprávy, jejichž interpretační kontext je implicitní; znamená to, že značnou úlohu zde hrají nevyslovené předpoklady sdílené novinami a jejich čtenáři. Tyto nevyslovené předpoklady mohou být i v rámci jednoho média v rozporu s postoji deklarovanými v textech prvního typu.

Jedním z nejsilněji působících faktorů, který ovlivňuje rozhodování o tom, zda se nějaká událost stane mediální zprávou, je její negativnost. Faktor negativnosti jako kritérium výběru je navíc podporován s ním spjatým faktorem jednoznačnosti – čím negativnější událost, např. brutální vražda, tím jednoznačnější je její hodnocení (Wilke 1984, cit. podle Kunczik 1995: 121). V případě zpráv o cizincích kritérium negativnosti zřetelně dominuje. Je podporováno skutečností, že negativní zprávy o cizincích korespondují často s předsudečným očekáváním diváků a čtenářů. Kritérium významu události, jejich možných důsledků pro život recipienta apod. je naopak v těchto případech zcela marginální, viz např. zprávu Blesku z 9. 8. 2001 *Byl v hospodě*, v níž se dočítáme o pohřešovaném muži, který byl poté, co po něm osm dní pátrala policie, nalezen svojí dcerou v hospodě; v textu o dvou větách jednoduchých se však zároveň praví, že muž byl řecké národnosti. Texty tohoto druhu jsou typické především pro bulvární média (v naší excerpci deníky Blesk a Super), bulvárnost jako jistý princip selekce zpráv a způsob jejich ztvárnění výrazovými prostředky a stylovými postupy se ovšem objevuje i v jiných médiích, především, jak zjišťujeme, v regionálním tisku, ale i např. v domácím zpravodajství médií s celostátní působností. Jde převážně o zprávy o kriminálních činech, dopravních nehodách a různých neštěstích, např. úrazech, někdy o události nějakým způsobem kuriózní či zábavné, resp. podávané touto perspektivou. Tyto negativní zprávy se vyznačují jevem, který M. Nekula (1995) pojmenoval „titulkovou xenofobii“, tj.

uvádění národnosti či etnické příslušnosti jako podstatného atributu pachatele či oběti i tam, kde to není podstatné:

Poláci kradli (Blesk, 15. 8. 2001, s. 7, titulek)

Holand'an zíral (Blesk, 13. 8. 2001, s. 6, titulek)

Zasahující jednotce Ukrajinec propíchl člun (Super, 14. 8. 2001, s. 8, podtitulek)

Jisté vysvětlení příčin i důsledků tohoto jevu podává metoda tzv. etnometodologické členské kategorizační analýzy. Podstata tohoto přístupu spočívá v tom, že se zajímá o kategorie, které používají sami členové daného společenství k orientaci ve světě, v němž žijí. Tyto kategorie jsou konstituovány určitými predikáty, tj. vlastnostmi, které mluvčí považují pro tyto kategorie za typické; jedněmi z těchto predikátů jsou tzv. „kategoriálně vázané aktivity“ (srov. Silverman 1998: 83-84). Takto utvořené kategorie jsou bohaté na inference, mají explanační sílu. Označování aktérů negativní události etnickými kategoriemi tak čtenářům sugeruje nějaké vysvětlení, a to bez ohledu na to, zda autor zprávy skutečně takové vysvětlení s jejich užitím spojuje, nebo zda jde o výsledek stylizační bezradnosti či rutiny. Dané kategorie jakožto soubor vlastností vázaných k určitému pojmenování jsou touto praxí médií zároveň utvářeny – s jistou nadsázkou můžeme říct, že vnímá-li recipient skutečnost, že pachatelem trestného činu je Ukrajinec, po dvakrát jako oznámení, jež vyžaduje další vysvětlení, např. motiv, potřetí se pro něj již označení pachatele jako Ukrajince stává samo o sobě dostatečným vysvětlením. Je třeba zdůraznit, že toto se do jisté míry týká i cizinců jako obětí, viz např. titulek deníku Super *Za vraždu Němce dostala 13 let* (2. 8. 2001, s. 7). Takovéto pojmenování oběti, ve vlastním textu třikrát zopakované, působí dojmem jisté distance od oběti, absence soucitu k ní, srozumitelné vysvětlení události však na první pohled nenabízí. Chce se titulkem říci, že 13 let za vraždu Němce je moc, nebo málo? Z vlastního textu je zřejmé, že počínání pachatelů je jednoznačně odsuzováno, pro pravidelné čtenáře bulváru či obecně zpráv o zločinu nese takovéto označení oběti přesto určité vysvětlení: němečtí občané se stávají oběťmi loupežných přepadení proto, že jsou (na rozdíl od nás) bohatí.

Etnocentrický výběr, resp. způsob podání tohoto druhu zpráv, tj. skutečnost, že čeští občané, resp. česky mluvící osoby v nich nejsou označovány etnickou kategorií, zatímco příslušníci ostatních etnických skupin či jiných menšin ano, utvrzuje v recipientech obraz světa, v němž ohrožení přichází od druhých, zpravidla jasně rozpoznatelných cizích, a v němž se špatné, odsouzeníhodné věci vůbec týkají především jakéhosi druhého, cizího světa. Cizost cizinců jako aktérů negativních událostí je kromě uvedeného způsobu kategorizace, objevujícího se jak v titulcích, tak ve vlastních textech, akcentována ještě dalšími prostředky: především popisem neobvyklého vzhledu či chování cizinců a příznačně narážkami na cizost a nesrozumitelnost jejich řeči. Příkladem je článek Blesku z 2. 8. 2001 s titulkem *Řezničinu soud odměnil 10,5 roky* a s nadtitulkem *Kudlu s hrůzostrašnou čepelí měl prý Vietnamec původně jen na balíky*, který evokuje dění v soudní síni následujícím způsobem:

Jako na asijském tržišti to včera vypadalo v jedné z jednacích síní Okresního soudu v Olomouci. Několik desítek Vietnamců tam tu se zatajeným dechem, tu s typickým štěbetáním sledovalo finále procesu s jejich spoluobčanem, který před rokem poslal jednoho kolegu na onen svět a druhého vážně zranil.
(Blesk, 2. 8. 2001, s. 6)

K cizosti Vietnamců nepřímo poukazuje v této pasáži i zdůrazňování jejich sounáležitosti a uzavřenosti komunity, věc jako by se týkala jen jich, srov. „procesu s jejich spoluobčanem“, „poslal jednoho kolegu na onen svět“. O projednávaném činu se dovídáme, že k němu došlo „mezi šikmookými stánkaři“ a výjimečnost užití zbraně zdůrazněná v nadtitulku je v textu doplněna zdůrazněním pachatelovy neobvyklé dovednosti v zacházení s ní: „Přestože to tvar čepele prakticky nepřipouští, podařilo se Minh Chienu Ho z těla manžela své sestry nůž, který prý normálně používá jen na otvírání balíků, vytáhnout a zaútočit...“ Podobně podtrhují cizost pachatelů spojení „uslyšel špatně česky pronesenou výhružku“ (*Dvě loupeže během deseti minut*, Blesk, 30. 7. 2001, s. 6), „poručili nám tou svojí rusko-českou hatmatilkou“ (*Hrůzné čekání na smrt*, Super Magazin, 2. 8. 2001, s. 12-13) atp. O relevanci kategorie „cizinec“ pro rozumění určitým událostem svědčí také pojmání cizinců jako jedné dále nečleněné kategorie, která může sama o sobě vytvářet souvislost mezi několika různými událostmi, jako je tomu v článku Blesku z 13. 8. 2001 *Noční přestřelka: Tři mrtví cizinci* (s. 5). Text s podtitulkem *Z místa činu zmizel kufřík s 200 tisíci dolary* začíná slovy: „V noci na sobotu v metropoli zemřeli rukou vrahů tři cizinci. Dva Ukrajince a jednoho vietnamského obchodníka sprovodily ze světa vypálené kulky z pistolí.“ Titulek, nadtitulek i první věta úvodního odstavce vzbuzují dojem, jako by se mluvilo o jedné události, jedné přestřelce, teprve druhá věta „Zatímco kolem vraždy Vietnamce je mnoho záhad, smrt Ukrajinců by mohly pomoci vyšetřit výpovědi několika svědků...“ naznačuje jistou diferenciaci a až v dalším textu vyjde najevo, že šlo o dvě různé události.

O mnohých těchto jevech se dočteme v knize J. Homoláče *A ta černá kronika!* (1998), v níž autor analyzoval tzv. „černé kroniky“ v „seriozním“ tisku první poloviny 90. let. Srovnáme-li naše předběžné výsledky analýzy materiálu z přelomu července a srpna 2001 se závěry této práce, nutno konstatovat, že ačkoli se jím popsané jevy stále objevují, zdaleka tomu není v takovém množství a v tak extrémní formě; omezují se přitom především na zmíněné bulvární listy, v seriózních médiích ustupují. Skutečnost, že média označující se za seriózní již nevycházejí tolik vstříc xenofobním postojům části svých čtenářů, však neznamená, že by nějakým význam způsobem působily směrem ke změně těchto postojů.

Závěry

Možnosti integrace cizinců do české společnosti jsou do značné míry ovlivněny obrazem, který o jednotlivých skupinách cizinců vytvářejí a šíří prostředky masové komunikace. V domácím zpravodajství se o cizincích hovoří velmi často v souvislosti s negativními událostmi. Cizí původ aktérů je tematizován zejména ve zprávách o kriminálních činech, dopravních nehodách a různých neštěstích, někdy i ve zprávách o události nějakým způsobem kuriózní či zábavné, resp. podávaných touto perspektivou. Negativní zprávy se vyznačují jevem, který lze označit jako „titulková xenofobie“, tj. uvádění národnosti či etnické příslušnosti v titulku článku jako podstatného atributu pachatele či oběti i tam, kde to není podstatné. Označování aktérů negativní události etnickými kategoriemi tak čtenářům sugeruje nějaké vysvětlení, a to bez ohledu na to, zda autor zprávy skutečně takové vysvětlení s jejich užitím spojuje, nebo zda jde o výsledek stylizační bezradnosti či rutiny. Etnocentrický způsob podání tohoto druhu zpráv, tj. skutečnost, že čeští občané, resp. česky mluvící osoby v nich nejsou označovány etnickou kategorií, zatímco příslušníci ostatních etnických skupin či jiných menšin ano, utvrzuje v recipientech obraz světa,

v němž ohrožení přichází od druhých, zpravidla jasně rozpoznatelných cizích, a v němž se špatné, odsouzeníhodné věci týkají především jakéhosi druhého, cizího světa. Cizost cizinců jako aktérů negativních událostí je akcentována dalšími prostředky: především popisem neobvyklého vzhledu či chování cizinců a narážkami na cizost a nesrozumitelnost jejich řeči. O relevanci kategorie „cizinec“ pro rozumění určitým událostem svědčí také pojmání cizinců jako jedné dále nečleněné kategorie, která může sama o sobě vytvářet souvislost mezi několika různými událostmi.

Literatura

Fairclough, N. 1992: *Discourse and Social Change*. Cambridge, Polity Press.

Fairclough, N. 1995: *Media Discourse*. London – New York – Sydney – Auckland, Edward Arnold.

Fowler, R. 1991: *Language in the News. Discourse and Ideology in the Press*. London – New York, Routledge.

Gabal, I. 1999: Etnické problémy v dnešním evropském vývoji z perspektivy České republiky. In: Gabal, I. et al.: *Etnické menšiny ve střední Evropě*. Praha, G+G.

Homoláč, J. 1998: *A ta černá kronika!* Brno, Doplněk.

Jinakost a cizost v jazyce a literatuře. Sborník z mezinárodní konference. 1999. Ústí nad Labem, UJEP.

Karhanová, K. 2001: Oni jsou Romové a my jsme kdo? In: *Naše a cizí v interetnické a interpersonální jazykové komunikaci./ Swój i obcy w interetnicznej i interpersonalnej komunikacji językowej*. Ostrava, Ostravská univerzita, Filozofická fakulta: 129-136.

Kunczik, M. 1995: *Základy masové komunikace*. Praha, Karolinum.

Nekula, M. 1995: Titulková xenofobie. *Čeština doma a ve světě* 3: 269-270.

Nekula, M. 1999: Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině (a němčině). In: *Sborník prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*. Brno, Masarykova univerzita: 65-75.

Nekvapil, J. 2000/2001: Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu: základní výklad, cvičení a diskuse dvou scén z podnikové komunikace. *Češtinář* 11: 38-52, 72-84.

Nekvapil, J. – Leudar, I. 1998: Masmediální utváření dialogických sítí a politické identity: případ Demokratické strany Sudety. *Slovo a slovesnost* 59: 30-52.

Nekvapil, J. – Leudar, I. 2000: Presentations of Romanies in the Czech media: On category work in television debates. *Discourse and Society* 11: 487-513.

Nekvapil, J. – Neustupný J. V. 1998: Linguistic Communities in the Czech Republic. In: Paulston, Ch. B. – Peckham, D. (eds): *Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe*. Clevedon – Philadelphia etc., Multilingual Matters: 116-134.

Quasthoff, U. 1973: *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*. Frankfurt am Main, Athenäum.

Quasthoff, U. 1987: Linguistic Prejudice/Stereotypes. In: Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (eds): *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society. / Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft*

von *Sprache und Gesellschaft*. (Vol. 1) (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Vol. 3.1). Berlin – New York, Walter de Gruyter: 785-799.

Riggins, E. H. (ed.) 1997: *The Language and Politics of Exclusion. Others in Discourse*. London – New Delhi, SAGE Publications, Thousands Oaks.

Silverman, D. 1998: *Harvey Sacks. Social Science and Conversation Analysis*. Cambridge, Polity Press.

Wodak, R. et al. 1990: *“Wir sind alle unschuldige Täter!” Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

